

Med: potravina, anebo něco víc?

Honey: food or something more?

PhDr. MARIE ŠOTOLOVÁ

Ústav etnologie, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1; e-mail: marie.sotolova@post.cz

ABSTRAKT:

Příspěvek se věnuje medu provázejícímu člověka od pravěku, kdy ho vyhledával v hnízdech divoce žijících včel. Avšak již první velké civilizace na Předním východě a v Egyptě ho získávaly od včelstev chovaných cíleně. Med byl jak sladidlem, surovinou pro výrobu alkoholických nápojů (hlavně medoviny), tak statusovou potravinou, léčivem, ekvivalentem mzdy a obětinou. Všechny tyto vlastnosti provázely med společně se šířením včelařství až na naše území, a to od raného středověku. Po krátkém historickém exkurzu sledujícím použití medu v antice, se text zaměřuje na spojitost medu s obřady a obyčejí poznamenanými zdejší kulturou se svými židovsko-křesťanskými kořeny.

KLÍČOVÁ SLOVA:

včelařství, potravina, med, sladidlo, lidový zvyk

ABSTRACT:

The article is devoted to the honey that has accompanied man since prehistoric times, when he searched for it in the wild nests of honeybees. However, the first great civilizations in the Near East and in Egypt already obtained it from bee colonies kept in a targeted manner. Even then, honey was demonstrably a sweetener, raw material for the production of the alcoholic drinks (principally mead), but also a status food, medicine, the equivalent of wages and a sacrifice. All these attributes accompanied honey together with the spread of beekeeping to our territory, since the early Middle Ages. After a short historical excursion following the use of honey in antiquity, the text focuses on the connection of honey with ceremonies and customs, marked by the local culture with its Judeo-Christian roots.

KEYWORDS:

beekeeping, food, honey, sweetener, folk custom

BIOLOGICKO-CHEMICKÉ MINIMUM

VČELA NENÍ JEN JEDNA

V naší studii se budeme zabývat především medem včely medonosné (*Apis mellifera*) z rodu *Apis* hmyzího řádu blanokřídlých (*Hymenoptera*). Není to jediný druh včely, který lidé na světě chovají či využívají, aby získali med. Pro původní obyvatele Ameriky byl z hlediska medu například podstatný tribus *Meliponini*, tzv. bezžihadlové včely (Žďárek 2015: 324), protože včela medonosná se na tento kontinent dostala až s příchodem evropských osadníků. V roce 1617 na Bermudy a o tři roky později na severoamerický kontinent do státu Virginia (Crane 2011: 91).

Ani na Dálném východě se netěžil med výhradně od včely medonosné, ale od tamních autochtonních druhů rodu *Apis*, jako je zde dodnes poměrně široce chovaná včela východní *Apis cerana*, či od včely obrovské, zvané též zlatá *Apis dorsata* (Kolektiv 2017: 33–35). Popis získávání medu od posledně jmenovaného druhu, který dosud praktikují

Nepálci (Židoň 2019: 24–25), může být zdrojem poznání, jak dobývali med naši předci v předhistorických časech.

Území mírného pásma Euroasie, které je předmětem našeho zájmu, patří včele medonosné. Ta se díky schopnosti termoregulace

Vybírání medu ze skalní dutiny v Nepálu. © Ladislav Židoň.

umožněné společným životem v chomáči uprostřed hnízda úspěšně vyrovnává jak s horkem, tak s mrazy (Žďárek 2015: 228). Vyskytuje se v různých geografických či zootechnických plemenech, jejichž specifické vlastnosti vedou k exportu a importu včelstev. Dovozy jiných plemen včel na naše území se ve větším měřítku děly až od konce 19. století. Přímo v České republice je původním geografickým plemenem včela medonosná tmavá (*Apis mellifera mellifera*), která je v současnosti zcela překřížená a nahrazená včelou medonosnou kraňskou (*Apis mellifera carnica*). Vyskytuje se zde také importované tzn. umělé plemeno Buckfast.

Med jednotlivých plemen včely medonosné a ani zootechnika jejich chovu se zásadně neliší, proto neuvádíme, od jakého plemene včely medonosné pochází.

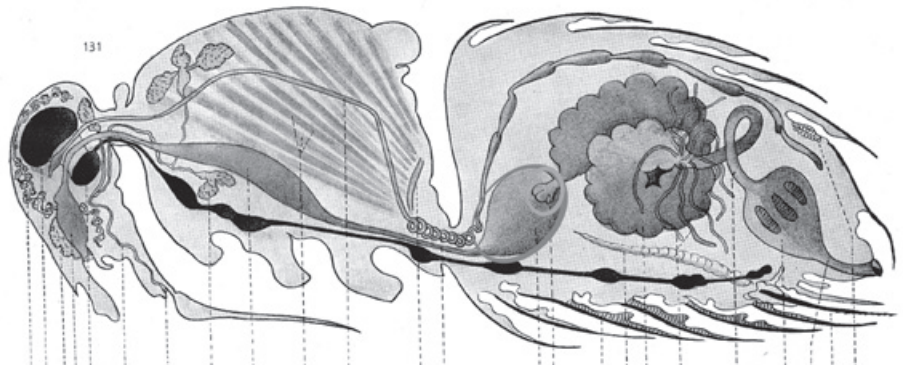
CO JE MED

Včely poskytují člověku několik svých produktů, z nichž nejoceňovanější byl od nepaměti med a vosk, případně propolis. Proto, abychom pochopili celou šíři problematiky spojené se získáváním a využitím medu, je nutné si říci alespoň základní údaje o jeho vzniku a složení.

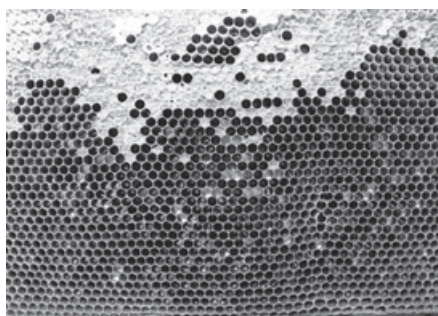
Vyhlaška č. 76/2003 Sb., kterou se stanoví požadavky pro přírodní sladidla, med, cukrovinky, kakaový prášek a směsi kakaa s cukrem, čokoládu a čokoládové bonbony, odd. 2, § 7, uvádí, že med je „*potravina přírodního sacharidového charakteru, složená převážně z glukózy, fruktózy, organických kyselin, enzymů a pevných částic zachycených při sběru sladkých šťáv květů rostlin (nektar), výměšků hmyzu na povrchu rostlin (medovice), nebo na živých částech rostlin včelami (Apis mellifera), které sbírají, přetvářejí, kombinují se svými specifickými látkami, uskladňují a nechávají dehydratovat a zrát v plástech.*“

K výše uvedené definici dodejme, že včela medonosná jako létavka sladinu, tzn. nektar nebo medovici, přináší do úlu v medném váčku odděleném uvnitř těla od žaludku česlem. Zde potom sladinu obohacenou látkami vylučovanými včelími žlázami vyvrhne buď přímo do buněk plástu, nebo ji stejným způsobem předá úlovým včelám, které ji ukládají opět do buněk v plástu. Ty po naplnění uzavřou voskovým víčkem, a sladina, již přetvořená na med, v nich dozraje. Vytvořené zásoby pak včelstvo konzumuje mimo vegetační období, což mu umožňuje přežít do doby, než začne příroda znovu kvést. Většina zdejšího medu je květová. Včely vylétají za snůškou až 2–3 km, spíše výjimečně až 5 km nebo i více.

Celkové množství cukrů tvoří v medu cca 80 %, což vysvětluje jeho chuťové vlastnosti. Kromě základních složek uvedených v grafu

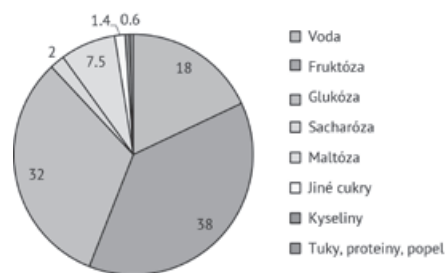

1 kg nektaru představuje plné medné váčky 14 500 včel. Ve větším oválu je medný váček, v menším česlo oddělující váček od trávicí soustavy. © Schönfeld 1955.

Plást v horní části se zralým medem překrytý voskovými víčky, pod nimi uskladněná sladina, u níž zatím není dokončeno přepracování na plnohodnotný med. Mezitím roztroušeny buňky vyplněné nahnědlým pylem. © Lukáš Prýmas.

med obsahuje řadu dalších substancí, jako jsou již zmíněné enzymy, vitamíny, minerální látky, hormony a obecně inhibitory způsobující léčivé vlastnosti medu (Přidal 2020: 89–90). Složení medu se poněkud liší podle toho, jakou pastvu včely měly.

Základní složky medu. © Marie Šotolová.

Přirozenou vlastností medu je jeho krystalizace, která s ohledem na druh nastává v řádu dnů až měsíců. Med obsahující více než 22 % vody snadno zkvasí. Evropská unie proto uvádí jako limitní hodnotu 20 % vody (Titěra 2013: 27). Jeho kvasné vlastnosti se dobře uplatňují při výrobě alkoholických nápojů na bázi medu, z nichž nejznámější je medovina. Pokud je kvalitní med uskladněn v suchu a chladu, má „neomezenou“ trvanlivost, což dokládají archeologické nálezy, kde byla prokázána rezidua medu jako v případě torza nádoby z egyptské hrobky v Dér-el Medíně datované cca ro-

kem 1350 př. n. l., v níž se dochovala plástev se stopami medu (Crane 2011: 166).

ÚSVIT ZÍSKÁVÁNÍ MEDU OD VČEL

PRVNÍ DOKLAD Z EVROPY

Není důvod pochybovat o tom, že lidé od své nejstarší historie konzumovali med, který nacházeli v přírodě stejně, jako to dělá řada zvířat, jejichž nejznámějším reprezentantem je medvěd brtník.

První archeologický doklad o výběru medu z včelího hnízda v době mezolitu/střední době kamenné (10–8 000 př. n. l.) pochází ze Španělska. Jedná se o skalní kresbu v jeskyni La Cueva de la Araña u města Bicorp ve Valencii (Crane 2011: 43). Zobrazuje lidskou postavu zavěšenou na lanech, která pravíci vybírá z dutiny plástev s medem a ukládá je do nádoby ve své levici. Nasnadě je srovnání s dosud zachovaným vybíráním medu v Nepálu.

Skalní kresba postavy vybírající med v Pavoučí jeskyni (La Cueva de la Araña) ve Španělsku. © Zdeněk Klíma.

MYTICKÁ POVAHA MEDU V ANALOGII PŮVODNÍCH KMENŮ AMERIKY

O tom, zdali v té době sloužil med výhradně jako potrava, nebo měla jeho konzumace již i jiné konotace, nevíme nic. Nicméně lze předpokládat, že včely a med jsou svými

vlastnostmi natolik zvláštní a „nevysvětlitelné“, že měly své místo v mýtech a obřadech dávno před zrodem velkých civilizací na Předním východě a v Egyptě.

Možnou analogii nabízí Claude Lévi-Strauss ve své tetralogii *Mythologica*, kde se sice primárně zabývá dialektikou syrového a vařeného jako přírody a kultury, avšak popisuje řadu indiánských obřadů spojených s medem, které jsou zajímavé samy o sobě.

Cituje každoroční slavnost medu, která byla nejdůležitějším svátkem Tupiů, zaznamenanou už jen jako vyprávění v letech 1939 až 1941. Původ slavnosti, před jejímž konání indiáni shromažďují med, aby ho pak zředěný s vodou nabízeli za doprovodu písní a tanců (které odmítli výzkumníkům předvést) hostům z širokého okolí, vycházel z mýtů ve dvou variantách. Jejich jádrem byl střet lovců s jaguáry, kteří vybírali na stromech med divokých včel. Zabitý lovec změněný v mravence se ocitl mezi jaguáry provádějícími rituály medové slavnosti. Po svém návratu do světa lidí lovec obřad naučil své soukmenovce (Lévi-Strauss 2006: 29). Med jako syrová, nezpracovaná, potravina je zástupcem přírody s její nespoutaností a zároveň životodárností.

ZAČÁTEK CÍLENÉHO CHOVU VČEL NAŠEHO KULTURNÍHO OKRUHU

NEJSTARŠÍ DOKLADY O CHOVU VČEL V EGYPTĚ

Z kořistnického způsobu získávání medu od divokých včel přešli příslušníci velkých civilizací na cílený chov včel v úlech, odkud bylo snazší včelí produkty těžit. Vzhledem k naší kulturní vazbě na vlivy starého Egypta a regiony Předního východu, které v určitých časech Egypt ovládal, a dále na Krétu, antické Řecko a Řím, se omezíme jen na tuto oblast. Budeme svědky kontinuity potřebné pro vnímání hodnoty medu ve středověkém milieu střední Evropy, kde žijeme.

Status včely a medu ve spojitosti s vládcem Dolního Egypta důkladně analyzoval egyptolog Vachala na základě etymologie slova *bit* = včela, med. Toto slovo bylo od roku 3000 př. n. l. součástí faraónského titulu „Ten, který náleží ostřici a včele“ vyjádřeného příslušným hieroglyfem. Včely chovali profesionální včelaři náležející k faraónovu dvoru a svatyním (Vachala 2014a: 236) a jejich med sloužil jako obětina, ale také jako sladidlo a léčivo (Strouhal et al. 2010, 2017, 2020).

Hieroglyf v podobě včely za vlády Dena, prvního nositele titulu Ten, který patří včele a ostřici, v období 3000 př. n. l. © Vachala 2014b.

Napříč odbornou literaturou jsou publikovány překresy nálezu získávání medu z horizontálně položených hliněných úlů a jeho zpracování za pomoci kožených měchů a hliněných nádob z Niuserreova chrámu (2460 př. n. l.). Tento reliéf se považuje za vůbec nejstarší ikonografický doklad včelaření v Egyptě (Vachala 2014a: 236, Crane 2011: 164).

Překres malby na reliéfu z Niuserreova chrámu z roku cca 2460 př. n. l. © Vachala 2014a.

Vachala odkazuje na egyptský mýtus, který hovoří o tom, že včely jsou proměněné slzy boha Re, které spadly na zem, a protože med je ze včel, také on pochází z božských slzí, je „sluneční rosou“. Včelu Egyptané spojovali ještě s dalšími božstvy, mj. přes mýtus o bohu plodnosti a vládci podsvětí Usirovi. Med tak měl v představách Egyptanů božský původ a jako takový získal status obětiny (Vachala 2014 a: 236). Altman (2014: 57) uvádí, že Ramses III. kolem 1200 př. n. l. obětoval nilským bohům 10 000 nádob medu v odhadové hmotnosti 15 tun.

CHOV MEDU V IZRAELI

Starozákonní kniha *Exodus* popisuje události cca 13. století př. n. l. (Douglas 1996: 330). Je opodstatněné se proto domnívat, že se včely v oblastech obývaných Hebreji v té době už přímo chovaly.

V Tel Rehov v údolí řeky Jordán se našlo 130–200 úlů jak neporušených, tak jejich reliktvů, s datací 1000–900 př. n. l. (Mazar & Panitz-Cohen 2007: 202–219). Protože tak rozsáhlý včelařský provoz nemohl vzniknout z ničeho, ale musel aplikovat dlouholeté chovatelské zkušenosti, je téměř jisté, že tři sta let před tím, kdy vznikl *Exodus*, se v dané oblasti již racionálně včelařilo. Součástí nálezu byl malý keramický čtyřhranný oltářík zdobený postavkami nahých bohyní plodnosti. Odpověď na otázku, k jakému obřadu sloužil a jaký či zda vůbec měl nějaký vztah ke včelám a medu, neznáme.

MYTICKÝ MED VE STARÉM ZÁKONĚ

Spojení boha, obětiny, oltáře se včelami a jejich produkty nalezneme v řadě dalších, již mladších mýtů a legend, které se posléze staly věroučným základem Židů a tzv. naplněním Starého zákona příchodem Ježíše také křesťanů.

Specifický výklad původu medu podle Lurkera (1999: 142) jako symbolu života je v biblickém příběhu o Samsonovi, který, když přemohl lva, našel v jeho mršíně včelí roj a med. Mrtvý lev se vysvětluje jako obraz smrti, z níž vzchází nový život (roj). Oč jde konkrétně: 14. kapitola, verše 5–18 knihy *Soudců* (Bible 1991: 224–225) vypráví příběh Samsona, který se cestou za svou vyvolenou utkal se lvem a s Boží pomocí ho přemohl. Po čase se k mršíně vrátil: „A hle, ve lví zdechlině bylo včelstvo a med. Nabral si jej do hrsti a cestou jej jedl. Zašel k otci a matce a dal i jim, aby jedli; ale nepověděl jim, že med vybral ze lví zdechliny...“ Samson poté uspořádal mládeneckou rozlučku se svobodou, kde dal družbům hádanku spojenou se sázkou ve znění: „Ze žrouta vyšel pokrm, ze siláka vyšla sladkost“. Protože družbové nepřišli na vysvětlení, pohrozili upálením

Samsonově ženě, aby rozluštění z muže vymámila, což se jí citovým vydíráním podařilo. Družbové sedmého dne předložili Samsonovi správné řešení „Co sladší než med, co je silnější než lev?“

Za tímto starozákonním příběhem, stejně jako obdobným výkladem původu medu z mršin telete a ovce zabitých řeckým bohem Aristaiem spojovaným se včelařstvím, vidí Graves (2022: 294) historicky starší obraz nahé ženy, kterou mohla být mykénská Lví bohyně Kyréné nebo chetitská Hepatu, syrská Anatha, či dokonce opět řecká Héra. Mužem Kyréné byl posvátný král, jehož osudem je smrt v čase znamení Lva. Graves komplikovaně objasňuje, že: „Podobně jako *Théseus* nebo *Hérakles* má král na sobě lví masku a kůži a žáru mu dodává duch zemřelého lva, jeho předchůdce, který se objevuje v podobě včely“. Graves odbočuje dále (2022: 332) k výkladu, že duše se vznáší nad mrtvými v podobě včelího roje. Ale zpět k primární genezi mýtu, v níž jsme zůstali o osudu posvátného krále zemřít ve znamení Lva. Graves podotýká, že je zasazen do jara, kdy se včely poprvé rojí, ale uprostřed léta krále potom už jako Včelí bohyně, bodne královna žihadlem, usmrtí ho a zbaví mužství. To na jiném místě Graves (2022: 69–70) spojuje se zabitím trubců včelí královnu. Lev, jehož posvátný král sám zabil, jak to učinil Samson, „byl jedním ze zvířat, která krále vyzvala při jeho korunovaci na rituální zápas.“

Uvedený mýtus chybně dezinterpretoval Vergilius ve *Zpěvech rolnických* (1959: 78, 86), kde hlavní roli hraje nikoli lev, ale skot obětovaný při tryzně. Vysvětlení zrodu včelího roje z mršiny býka převzal od Vergilia Plinius (2021: 285) a od nich posléze středověcí učenci. Za všechny můžeme jmenovat sv. Isidora ze Sevilly (560–636), který ve své vlivné encyklopedii *Etymologie*, část XI (2009: 183), uvádí: „*Takto se ze shnilého telecího masa rodí včely*.“ Obraz roje vznášejícího se nad mršinou býka pak provázal Evropany nejen duchovně, ale i ve faktickém výtvarném zobrazení po několik staletí. Ikonograficky cenná je mědirytina Václava Hollara (1607–1677) ilustrující příslušnou pasáž o Aristaiovi ve Vergiliových *Zpěvech rolnických* (Preston 2019: 95).

ANTICKÝ BACKGROUND STŘEDOVĚKÝCH PŘEDSTAV O VČELÁCH V KŘESŤANSKÉM PROSTŘEDÍ

Znalost včelařství, které bylo v Egyptě na vysoké úrovni, se přenesla nejdříve na střeozemní ostrovy, nejdříve zřejmě na Kypr, jenž byl s Egyptem v období 1600–1050 př. n. l. v úzkém kontaktu (Crane 2011: 184). A podobně na území, která se během historie dostávala pod vojensko-politický vliv Egypta. Nelze opomenout přímou římskou anexi Egypta, kdy například vládnoucí Ptolemaiovi měli své vlastní včelnice (Vachala 2014a: 236).

Odtud se šířila dál do antického světa, nejprve přes Krétu do Řecka, později do Římské říše. Včelařství bylo v obou oblastech na výši jak prakticky, tak teoreticky.

Z klasiků, kteří se věnovali včelařství a posléze ovlivnili přes středověké kláštery náhled na včely v našem prostředí, je třeba jmenovat tři:

Aristotela (384–322 př. n. l.) jako filozofa-vědce, který včely věcně pozoroval a exaktně popisoval život včelstva, přestože se vzhledem k badatelským možnostem své doby dopustil nepřesností; zpochybňoval božský původ tohoto hmyzu (Čižmárik 2003: 22).

Druzí dva byli již Římany a zmínili jsme se o nich výše v souvislosti s mýtem o zrodu roje z mršiny. Jde o Publia Vergilia Marona (70–19 př. n. l.) a jeho dílo *Georgica: zpěvy rolnické*, kniha IV (Vergilius: 1959). Dále o Plinia (23–79 n. l.), který se ve své encyklopedii *Naturalis historia* důkladně věnoval včelám, a hlavně medu v souvislosti s jeho léčivými vlastnostmi (Čižmárik 2003: 159, Plinius 2021).

OBCENĚ K PŘENOSU EGYPTSKÝCH A ANTICKÝCH PŘEDSTAV DO KŘESŤANSTVÍ

Stopy egyptských a antických představ o světě a božstvech nad ním pronikly do mytických a náboženských představ pozdějších civilizací, křesťanství nevyjímaje, jak dokládá například Rees (1950). Představy, že

včela a její produkty, med a vosk, mají co do činění s božstvím, se vinou dalšími staletími a kulturními okruhy. V našem případě to bude analogické propojování vlastností včel s Pannou Marií a/či konzumace medu při obřadním stolování během Vánoc, Velikonoc, svátku Jana Křtitele, nebo v souvislosti s obyčejí vázanými na smrt, anebo naopak plodnost během svateb. Příklady postupně uvedeme.

MYTICKÉ VLASTNOSTI VČELY A MEDU

VČELA JAKO TABUOVÉ ZVÍŘE

Etymologie praslovanského slova *bčela* ze staršího *čbela* pro včelu dokládá tabuizaci tohoto na jedné straně užitečného, na straně druhé nevyzpytatelného stvoření disponujícího žihadlem, které může být smrtelné v případě alergií. Machek (2010: 679) zde shledává praevropský slovní základ v souvislosti s finským *kimalainen* (včela, čmelák), „*kdy čem je z kim-; zde je záměna retnic m/b a přesmyk; ten postihuje rád slova tabuová, jako bylo právě jméno včely. Proto je ono často nahrazováno jmény novými*.“

Adámková (2021: 69, 71) upozorňuje: „*Koncept tabuizovaného jména je nutně spojen s vírou v jeho magické vlastnosti. (...) Objevuje se ve variantě, kdy je zapovězené vyslovit jméno nebezpečné bytosti, protože je tímto způsobem zpravidla přivolána*.“ Není to české specifikum, naopak jde o syžet klasifikovaný Stithem Thompsonem (1955) v jeho práci *Motif-index of folk-literature: a classification of narrative elements in folktales, ballads, myths, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books, and local legends*.

JE VČELA DOBRÁ, NEBO KRUTÁ?

Medu byla přiznána nejvyšší, božská, hodnota. Avšak vůči jeho producentce, včele, jakkoli také ona byla spjata s božstvím, byli lidé, vědomi si žihadla, obezřetní.

Za pozornost stojí Vachalovo sdělení (2014 a: 234), že hieroglyfický znak pro včelu byl někdy záměrně deformovaný: včela byla například bez hlavy, aby byla magicky zneškodněna.

Žihadlo bylo u včely problém, s nímž bylo třeba se vyrovnat tak, aby mohla být včela jako dárnice medu řádně ctěna. Ezop (6. století př. n. l.) přichází ve svých bajkách s příběhem, v němž Zeus dostal od včel med a chtěl se jim odměnit. Včely žádaly, aby dostaly zbraň, kterou zabijí každého, kdo jim med uzme. To se Diovi přičilo. Aby však neporušil slib, že včelám dá, co si budou přát, opatřil je žihadlem, ale zařídil, aby, pokud někoho bodnou, samy poté uhynuly (Preston 2019: 71).

Mýtus o daru medu a jeho protiváze v podobě žihadla popsal později Theokritos (300–po r. 264 př. n. l.). Kupid obral včely o med, ty ho bodly, a když se šel vyplakat k Venuši, poučila ho smyslu, že lásku či rozkoš, chcete-li, provází bolest (Preston 2019: 71–72).

Také Bible hovoří o nebezpečných včelách v 18. verši 7. kapitoly v knize *Izajáš*, kdy na povel Hospodina přilétnou nepřátelé (Izraelitů) jako mouchy a včely, aby ztrestaly nevěrný lid (Bible 1991: 632).

SPECIFICKÝ ŽIDOVSKÝ PROBLÉM

Spojení včely a medu bylo problémem také pro Židy, a to z hlediska rituální čistoty. Konzumace hmyzu se zapovídá, avšak med, přestože pochází od zástupkyně hmyzí říše, je dovoleno konzumovat (Tydlitátová 2021: 162). Vysvětlením je, že med není přímým produktem zakázaného živočišného druhu, ale je výlučně rostlinného původu, neboť včela ve svém medném váčku „med“ pouze přenáší do úlu (Lau 2012: 100). Obdobně to platí o medovici, která není tělní tekutinou mšic, mer a červců, ale jde o nasbíranou sladinu, kterou tyto opět vyměšují ven.

Dnešní biomolekulární analýzy jednoznačně prokázaly, že v medu jsou detekovatelné stopy DNA včel. Do důsledku vzato by se tak konzumace medu měla dostat do ranku rituálně nečistého, protože s jeho pozřením

člověk pojídá také hmyz, přestože v okem neviditelném množství. V případě medovice to platí ještě více, když prochází rektálním otvorem, takže příměsí živočišného těla jsou zde ještě výraznější.

MED JAKO PŘÍMĚR

SLADKÝ JAKO MED

Do dob, kdy se začal ve velkém vyrábět cukr z cukrové třtiny v Přední Asii a jižní Evropě ve středověku, anebo od konce 18. století z cukrové řepy v případě Rakouska, byl med jedním z nejdůležitějších sladidel Starého světa. Jeho původ podmíněný biologii včely ho činil vzácným a drahým. Včelstva, chovaná do 18. století, kdy se včelaření začalo racionalizovat a změnilo se vedení včelstev, poskytovala u nás průměrně 1,8 kg medu/včelstvo ročně (Crane 2011: 231). Dnes je to v průměru 15,6 kg/včelstvo dle statistik Českého svazu včelařů, z. s.

Odmyslíme-li si spojení medu se včelou mající co do činění s božstvy, byl med sám o sobě mírou těch nejlepších darů, kterých se lidem dostává. Tato skutečnost se odráží v nepřehnaném množství přirovnání, kdy je něco sladké jako med, a to jak v doslovném chuťovém smyslu, tak v přeneseném, duchovním.

BIBLICKÁ PŘIROVNÁNÍ

Ve *Starém zákoně* se sladkost medu cituje na řadě míst (Douglas 1996: 596). Jako příklad uvedme 11. verš ze 4. kapitoly *Písne písni*: „*Zerťu ti kane strdí, má nevěsto, pod tvým jazykem je med a mléko, a vůně tvých šatů je jak vůně Libanónu.*“ (Bible 1991: 622).

Nebo 3. verš 11. kapitoly knihy *Sírachovec* (Bible 1991: 916): „*Včela je sice malá mezi létajícími tvory, ale to, co dává, je ze všeho nejsladší.*“

Speciálně pro český národ má význam 8. verš ze 3. kapitoly knihy *Exodus*, v níž Hospodin říká Mojžíšovi o vyvedení židovského lidu z egyptského otroctví: „*Sestoupil jsem, abych jej vysvobodil z moci Egypta a vyvedl jej z oné země do země dobré a prostorné, do země oplývající mlékem a medem, na místo Kenanců, Chetejců, Emorejců, Perizejců, Chivejců a Jebúsejců.*“ (Bible 1991: 66). Tento popis požehnané země parafrázoval ve své *Kronice Čechů* Kosmas (2011: 32), kdy ho vložil do úst stařešiny Čechovi na Řípu „*To je ona země, kterou jsem vám, jak se pamatují, častokrát sliboval, země nikomu nepoddaná, zvěře a ptactva plná, sladkým medem a mlékem vlhnuoucí, a jak sami pozorujete, podnebím k obývání příjemná.*“

Ve starší literatuře se ve výše uvedených citacích objevuje místo slova med termín strdí. Ten se používal nejen pro med, ale také pro plástev s medem (Havránek 1971: 561). Do vynálezu vo-

Nejstarší dochovaná slovanská brť z 10. století byla nalezena v řece Odra. © Muzeum Kluczbork, Polsko.

skových mezistěn vkládaných do rámků a medometu v 19. století se med z plástů nevytáčel odstředivou silou jako čistá surovina, ale vyřezával se v podobě pláství z tzv. neroběrného díla, aby se pak buď nechával z pláství vykapat či se vylišoval, případně se žvýkal s voštinami. Proto se jeví starší termín strdí jako přesnější.

NEJSTARŠÍ ZMÍNKY O CHOVU VČEL NA NAŠEM ÚZEMÍ

MED PO PŘÍCHODU SLOVANŮ K NÁM

V době, kdy Kosmas psal svou kroniku, tzn. někdy v letech 1100–1119/1122 (Bláhová & Wihoda 2011: 10), se v Čechách chovaly včely běžně, především v brtích a klátech. Již první klášter v Čechách založený v roce 976 při kostele svatého Jiří na Pražském hradě dostal pro Přemyslovnu abatyši Mladu (930/935–994) jako vklad mj. medovinu a plástve medu (Beránek 2003: 9, Dobner 1785: 353–354), ale také ještě přetrvávalo kořistnické získávání medu od divokých včel. Poslední doklad o existenci tzv. lovců včel pochází z roku 1204, kdy se listina z kláštera ve slezské Třebnici zmiňuje o povinnosti lovce včel odevzdávat tamní komunitě každoročně hrnec medu (Kebřle 1922: 24).

Kosmas však úvodem svého díla nepopisuje současnost, ale bájnou dobu příchodu slovanských předků. Proto hledejme doklady o včelaření co nejbližší české kotlině v raném středověku. Pomineme-li zprávu Prisca, který se účastnil diplomatické mise Byzantinců k hunskému králi Attilovi roku 448/449, kdy zaznamenal, že barbaři v Podunají pijí místo

Plástev s medem vyřezaná z brťe či klátu. © Petr Texl.

vína medovinu (Müller 1868), jako vzdálenější české historii, pak je zásadní teprve až tzv. Anonymní zpráva o tureckých, východoevropských a středoevropských zemích a národech z 9. století přejímaná a upravovaná arabskými a perskými autory v 10. až 12. století.

Nejstarším z nich byl Ibn Rust, který ji využil v díle *Kitáb al- α lāq an-nafisa* (Kniha vzácných drahocenností), psané v letech 903–913, u něhož se předpokládá pobyt na dvoře knížete Svatopluka (zemřel 894). Ve svém spise uvádí: „*(Slované) mají jakési druh džbánů ze dřeva, v nichž jsou udělána hnízda pro jejich včely a jejich med a nazývají je ulišďz a z jednoho džbánů se vyjme asi deset konví (medu).*“ (Bartoňková 1969: 345) Pauliny (1999: 99) přepočítává získané množství uvedené v originále v hmotnostní jednotce 11 ibriqů na 8–15 kg medu. Zpráva dále uvádí (Bartoňková 1969: 345): „*Když uplyne mrtvému rok, vezmou asi dvacet džbánů medu nebo méně či více¹ a odeberou se s nimi na ten pahorek² a zde se shromáždí příbuzní mrtvého a jedí tam a pijí a potom odejdou.*“

KULT PŘEDKŮ A MED/VČELY

Pro naše téma je důležité nejen samo svědectví o chovu včel, ale také poznámka o užití medu při pohřebních obřadech. Frolec (1988: 56–57) upozorňuje na vánoční kult mrtvých s odkazem na prosincový římský svátek larentálií na počest Larentie, matky lárů, ochránců duší zemřelých. Ten považuje za silný u většiny národů, a podotýká, že „*ukrajínští Huculové dávali na Štědrý den do okna med...pro anděly a duše mrtvých, které se té noci přijdou posilnit.*“

¹ Pauliny (1999) přepočítal množství jako úrodu ze dvou včelstev.

² Kde byla uložena urna s popelem.

Med, produkt včel, je se světem mrtvých spojen více než jiné potraviny. Za úvahu stojí, zda to nesouvisí nejen s tím, že předky je třeba uctít něčím vzácným, ale také s postavěním včel jako takových. Nejznámější a dosud živou pověrou spojenou s obřadným konáním je oznamování včelám, že jim zemřel hospodář. Rosůlek (1901: 481) uvádí: „*Zemře-li včelař, musí pozůstatí 3krát na každý úl zaklepati a hlasitě zvolati „Včeličky, hospodář vám umřel!“ Opomene-li se toho, tu všechny včely za svým hospodářem jdou, tudíž vymírají.*“

Současné naplnění této obřadní povinnosti mohli sledovat po úmrtí královny Alžběty II. v roce 2022, kdy Hoffman (2022) psal ve *Vanity Fair* o včelmistrovi Jejího Veličenstva, který oznámil její skon včelám na panství a úly ovázal smuteční stuhou.

Ransome (2018: 172) tyto zvyklosti spojuje s představou, že včely byly duše, které přišly z nebes a mohou tam opět v podobě včely vzlétnout. Pokud by se jim úmrtí hospodáře neoznámilo, mohly by se ho samy vydat hledat. Proto, pokud jim včelař sám neřekl, kdo se o ně bude po jeho smrti starat, tak jim je to třeba také sdělit. Britský královský včelmistr tak skutečně oznámil, že novým pánem včelstev je král Karel III. Ransome připomíná, že obyčej sdělit včelám úmrtí pána je literárně doložen již z antického Řecka.

MED JAKO OBĚTINA

Tzv. *Metodějův nomokánon*, sbírka církevních kánonů a občanských zákonů týkajících se církve, který z byzantského prostředí do staroslověnštiny převedl věrozvěst během svého působení na Velké Moravě (863–885), dokládá, že se v té době, kdy u nás přetrvávaly pohanské praktiky, obětoval med (Bartoňková 1971: 351): „*Svatých apoštolů kánon 3: Přinese-li některý biskup nebo kněz za oběť na oltář něco jiného, buď med, nebo mléko, nebo místo vína olej, nebo jinou věc, buď ptáky nebo nějaké jiné zvíře, nebo čočku proti příkazu Páně, ať je zbaven svěcení.*“

ZAJIŠTĚNÍ PROSPERITY VČEL

Výše byl med darem/obětinou. Tyto praktiky jsou doloženy na mnoha místech. Frolec (1988: 63) uvádí, že na Štědrý den „*Hospodáři kropili tříkrálovou vodou úly, aby včelstvo bylo zdravé a dalo hojně medu.*“

Pověrečných praktik rozložených do celého roku, jejichž cílem je zajistit prosperitu včelstev a dostatek medu, uvádí literatura celou řadu z různých míst. Některé mají racionální základ, pokud se opírají o využití vlastností medonosných rostlin jako například z Běchor: „*Nový úl, do něhož má se usadit roj, vytírá se mateřídouškou, a vykuřuje se kadidlem.*“ (Nepraš 1971: 97)

Není od věci zastavit se u často opakovaného přání získat roj. Do přelomu 19. a 20. sto-

letí, než začali včelaři standardně rozchovávat včelí matky poté, kdy byly zcela objasněny a využity principy rozmnožování včel, mohli zvyšovat počet včelstev v podstatě jen odchyttem rojů. Proto byly roje tolik ceněny. Na rozdíl ode dneška, kdy se včelaři snaží rojení eliminovat, protože rojivost má negativní vliv na medný výnos včelstva. Při studiu pranostik a vůbec slovesných útvarů týkajících se včel tak jde skutečně v řadě případů o roje, a nikoli o pouhé synonymum včelstva či včel.

Jinou praktiku, dokládající spojení včel a medu s božskou podstatou, uvádí Rosůlek (1901: 480): „*70letý rolník a včelař M. z Rosic vypravoval mi, jak jedna žena přijmuvši v kostele sv. hostii, tuto z úst vyňala a v šátku opatrně domů přinesla. Tu pak dala včelám do úlu. Ty hned se kolem shlukly, hostii odvěkly na místo povýšené a kolem ní sdělaly z vosku uměle monstanci. Jak která pak letěla kolem, neopomenula hlavinku sklonit, chtějíc se tak kořiti Všemohoucímu.*“ Tento syžet uvádí Dvořák et al. (2016: 154–155) v soupisech exemplů, které sloužily ve středověku duchovním při přípravě kázání: „*Včely vystaví z vosku oltář pro hostii, která se octla v jejich úlu.*“ Podle Dvořáka může být motivace různá: upustí ji tam z nedbalosti kněz, odloží ji kostelní zloděj, vloží ji majitel roje, aby včely prospívaly a podobně.

SOUVZTAŽNOST MEDU/VČEL S VÝROČNÍMI SVÁTKY A SVĚTCI

KULT PLODNOSTI

Jestliže jsme v předchozí pasáži zdůraznili roli medu a včel v kultu mrtvých, který se částečně odrazil ve středověkých praktikách, je třeba uvažovat o protiváze. V našem prostředí za ni lze považovat Velikonoce jako období, kdy se znovu obnovují přírodní síly po zimě.

Také zde se objevuje med, potažmo produkty včel. Podmínkou je existence samotné substance, což ve zdejším klimatickém pásmu nabízel právě tento čas. Nyní se s ohledem na krmení včelstev cukrem pro tvorbu zimních zásob med odebírá z úlů ihned po snůšce, tzn. od června maximálně do srpna. Jenže až do vzniku cukrovarnického průmyslu se včely tak zvaně zimovaly na medu, aby přežily do jara. Trochu medu se odebralo na podzim, ale med se odebíral ve větším množství až tehdy, když příroda znovu rozkvetla, a včely se dostaly k čerstvým zdrojům potravy. To se dělo na jaře, před Velikonocemi.

Velikonoce jsou úzce spojeny s plodností a týká se to i uplatnění včel, respektive medu. Zde je na místě vrátit se do antiky. Již jsme vzpomněli spojitost včel s bohem plodnosti Usirem v Egyptě a nález stolního oltáře s vyobrazeními bohyněmi plodnosti v Tel Rehov přímo ve starověké včelnici. Nejpregnantnější doklad spojení včel a plodnosti pochází z Efezu, kde byla uctívána bo-

hyně plodnosti Artemis, jejíž tamní ustálená ikonografická podoba je přímo svázaná s obrazem včel (Ransome 2018: 56–60). Její socha, která se v ustálené podobě nacházela také jinde, kde byl praktikován její kult. V dolní polovině těla mají tyto sochy jako atribut včely. Ransome propojuje úctu k Artemidě s předoasijskými kulty Matky. Připomíná poté řeckou bohyni Rheu, která ukryla svého syna Dia před jeho otcem Kronem a tehdy ho krmily nymfy Melissy – v překladu včely – medem. Kronos to zjistil a Melissu proměnil za trest v červa. Naopak Zeus poté, kdy po porážce Krona stanul v čele božstev, Melissu za odměnu znovu proměnil, a to ve včelí královnu (Altman 2014: 61), včely tak opět měly božskou podstatu jako již tolikrát předtím a potom v lidských mýtech a představách. Vraťme se k Artemidě do Efezu: její panenské služebnice/kněžky působící v této svatyni v 6. století př. n. l. nesly přímo pojmenování Melissy (Ransome 2018: 59).

Socha Artemidy z Efezu. Hlava ruce a nohy po rekonstrukci G. Valadierem. Uloženo v Archeologickém muzeu Neapol. © Wikimedia Commons.

Artemis byla jedna z panenských bohyň. Podle Royta (2021: 194) se v raných křesťanských dobách rozvíjela právě v těchto kultovních centrech úcta k Panně Marii. Mezi těmito místy jmenuje též Efez. Zde se v roce 431 konal známý koncil a poté se odtud začaly šířit poutě na mariánská místa.

Tetradrachma z Efezu, 390 až 380 př. n. l. © J. Paul Getty Museum.

VČELA A PANNA MARIA

Jedním z atributů Panny Marie je pletený úl košnice a včela (Lurker 1999: 290). S odkazem na Rulíška (2006: heslo Včela) jde o odkaz na to, že Panna Maria porodila Krista, což je z hlediska křesťanské víry Nejvyšší sladkost. Včela je v této souvislosti symbolizována jako Boží ptáček provázející Pannu Marii. Úl jako atribut sděluje, že „jako v úlu je sladký med, tak v lůně Panny Marie se ukrýval Ježíš-všechna sladkost.“ (Rulíšek 2006: heslo Maria)

EXSULTET – ÚVOD

Panna Maria je přirovnávána ke včele také jako k symbolu panenské čistoty.

Pregnantní vyjádření nalezneme ve velikonočním hymnu *Exsultet*, který při zahájení velikonočních vigilií provázel svěcení obřadní svíce paškál. Paškál má předepsáno určité povinné procento pravého včelího vosku jako symbolu panenské čistoty Bohorodičky, přičemž plamem symbolizuje Světlo Boží.

VSUVKA O SVĚTČÍCH S ATRIBUTY ÚLU/VČEL

Exsultet vznikl na základě kázání sv. Ambrože (?340–397). Tento milánský biskup byl spojen s legendou o včelách, které mu jako děťátku nosily do úst med a daly mu tak do vínku výmluvnost sladkou jako med. U nás je nejznámějším patronem včelařů (Sládek 2020: 35) a jako takový nejenže se dodnes ctí formou římsko-katolických bohoslužeb, ale jeho kult dokonce vzrůstá, což dokládají mj. přímluvy v průběhu mše na sv. Hostýně, jejíž 20. ročník se konal 20. až 21. 5. 2023. Současná módní instalace klátů v podobě svatého Ambrože na českých včelnicích by si zasloužila hlubší studii.

Svatý Ambrož je sice nejznámější světec, slyšnoucí přízviskem *doctor melifluus* (učec-otec řeči medotekoucí), a proto zpodobňovaný s košnicí, avšak v římsko-katolické hagiografii není jediný, jehož atributem byl úl jako symbol

sladké výmluvnosti. Tím byl patriarcha cařihradský svatý Jan Zlatoústý zvaný Christostomos (344–407), dále učitel Církve a zakladatel cisterciáckého řádu svatý Bernard z Clairvaux (1090–1153) či další učitel Církve, scholastik svatý Tomáš Akvinský (1225–1274) (Skruzný 1996: 197).

Přirovnání výmluvnosti/sladké řeči k medu není ovšem středověký vynález, ale již Plinius (2021: 284) píše, že včely „si sedly na ústa Platónovi jako dítěti, předpovídající jeho příjemný a přesvědčivý řečový projev.“

Svatý Ambrož je patronem včelařů. © Aleteia.

Ze světic doprovází včely sv. Ritu (?1381–1457), kterou také krmily po narození medem, ale navíc při této jejich službě došlo k zázračnému uzdravení ruky kolemjdoucího, který je chtěl od úst nemluvněte odehnat (Sládek 2012: 164).

EXSULTET – ZÁVĚR

Exsultet získal kanonickou podobu v 6. století v galikánském prostředí, avšak postupně byl různě krácen včetně sloky *Mater apis*, která je chvalozpěvem na včelu (Tichý 2018: 88). Verše připodobňující čistotu Panny Marie k včele zní: „Ó skutečně blaženou a podivuhodnou je včela, jejíž lůno není narušeno početím, neoslabuje jej těhotenství, ani synové neničí jeho čistotu! Tak jako svatá Maria počala jako panna, jako panna porodila a pannou zůstala.“ (Tichý 2018: 87) Tichý (2018: 89) upozorňuje, že *Mater apis* je buď doslovnou, nebo téměř doslovnou citací Vergiliovy čtvrté *Knihy pastýřské*.

OZVĚNY VÍRY V PANNU MARIÍ VE VČELAŘSKÝCH POVĚŘÁCH

Vliv víry v nadpřirozenou moc čisté Panny Marie můžeme sledovat také v pověřích spojených s panenskými včelami jako dárky-

němi medu. Nepraš (1971: 96–97) vzpomíná praktiku: „Včely se šlechtily pěkně, když se do každého úlu zavrtala velkým nebozezem jedna hůlka klokočová, do níž se zavrtal kafr, vorlíček, tři zrnka pepře a bílé kadidlo.“ Jestliže kafr, pepř a kadidlo mohly včelstvo skutečně svými silicemi ochránit před různými parazity, tak orlíček je symbol Ducha svatého, Kristova utrpení a bolesti Panny Marie (Royt 2021: 205).

Náhodná nemusí být ani další pověrečná praktika: „Do oulu včelaři dávají kořínek modrého zvonečku, aby včely z oulu nevyletěly, ale zůstaly“ (Nepraš 1971: 97). Modrá barva je opět emblematickou barvou Panny Marie (Rulíšek 2006: heslo Barva), připomínající nebe, kam Panna Maria byla vzata, i mravní čistotu a panenství. Květ zvonku není atributem Panny Marie, ale obecně může připomínat kostelní zvony s jejich pozitivním působením ku slávě Boží.

VČELA, MED A JEŽÍŠ KRISTUS

Se vzkříšením Ježíše Krista během Velikonoce je vhodné uvést ještě to, že sama „včela je symbolem zmrtvýchvstalého Krista (a Ducha svatého, s ním tvoří Bůh otec a syn Trojici), neboť na podzim mizí³ a objevuje se opět na jaře⁴.“ (Rulíšek 2006: heslo Včela).

Lurker (1999: 143) předkládá hypotézu, na jejím počátku stojí verš 17, *Žalmu* 81 slibující, že Bůh bude věrný lid sytit medem ze skály. Konotace spočívá v tom, že kdo požívá med, ten má proto účast na věčné blaženosti. V 15. verši 7. kapitoly knihy *Izajáš* slibuje prorok, že až sestoupí na zem Vykupitel „bude jíst smetanu a med, aby dovedl zavrhnout zlé a volit dobré...“ (Bible 1991: 632). Lurker pokračuje úvahou opírající se ještě o další citace Písma oceňující sladkost medu, a sice, že „med přicházející z nebe otevírá člověku obrácenému k Bohu jeho vnitřní zrak, proto nejen náhodou byl med divokých včel potravou Jana Křtitele (Matouš kpt. 3, verš 4). Symbolické podoby ryby a plástve medu na stole při Poslední večeři Páně připouštějí domněnku, že to má v rámci této novozákonní události, při níž Kristus svým učedníkům naznačil, že vstane z mrtvých, hlubší význam.“

Narození a smrt Ježíše, tzn. Vánoce a Velikonoce, se opět přímo odrazily ve včelařských zvycích. Nepraš (1971: 97) uvádí, že včelař, když v tyto dny, a navíc ještě o svatodušních svátcích, přišel z kostela, „šel přímo k oulům, dřív než pod střechu vešel, nadechnul do oulů několikrát, aby měl hodně rojú.“ Důležité je, že šel ke včelám rovnou z kostela, jako by v ústech přenášel tamní svatost, kterou posvětil včelstva.

³ Z přírody.

⁴ Jakoby znovuzrozená.

BOŽSKÁ PODSTATA VČELY V LIDOVÉM PÍSEMNICTVÍ

Otčenášek (2019: 26–27) uvádí, že české lidové pohádky, pověsti a humorky obecně vycházejí z antické literatury, přičemž hlavním zdrojem byly *Ezopovy bajky* převyprávěné různými autory od 4. století př. n. l. do 2. století n. l., ale i bajky z jiných tehdejších literárních zdrojů.

Poté, kdy byla tato literatura přepisována v evropských kláštřích, našla své vyjádření v tzv. exemplech, která sloužila jako kostra kázání, a mj. tak došlo k jejímu průniku do lidové slovesnosti a k folklorizaci. Ale zároveň byla exempla, frekventovaná v nejstarším písemnictví na našem území až do předhusitského období, nejen excerpty vysoké, zvl. antické literatury, ale už tehdy vycházela z pamětního tradování s průnikem folkloru (Dvořák et al. 2016: 23–24).

Včela sice nepatří mezi nejčastější zvířecí hrdiny české lidové pohádky, ale nalezneme ji tu. Náš výběr se ještě zužuje na další „klíčová slova“, tzn. med a bůh. S vědomím řečeného o egyptsko-antických představách o božském původu včel a medu a geneze našich pohádek nepřekvapí „pohádky“ publikované filoložkou Marií Korandovou (Korandová 2003: 10–12). Jde o soubor textů, které si autorka pamatovala z vyprávění tří blízkých příbuzných, narozených v rozmezí let 1873–1904 a žijících na Chodsku. Některé motivy jsou obsaženy ve folklorních sbírkách z téže oblasti od Karla Jaromíra Erbena a Jana Františka Hrušky:

Proč včelka umře, když píchne žihadlo: „(Pán Bůh) svolal i všechny drobečky a vyptával se, co by kdo potřeboval, aby se mu žilo líp... K večeru přišla na řadu včela. „Nepřeji si nic jiného, Pane, než radost z práce,“ řekla skromně. Bůh se nesmírně potěšil. Chválím tě za takové přání a dávám všem nespokojencům za vzor. K radosti z práce ti přidám nejsladší pokrm, abys viděla, jakou jsi mi udělala radost:“ než se sešel den se dnem, stála včela v řadě prosebníků znovu, „Co si ještě přeješ má milá?“ usmál se Pán. „Smrtonosné žihadlo!“ vykřikla včela. „Člověk a medvěd se mi vloupali do domu! Ukradli mi med!“ „Pro trochu medu bys chtěla zabít?“ zhrzil se Bůh. „Ano, ano! Jsem malá, slabá. Neubráním si med!“ Pán Bůh se zachmuřil. „Jsi posedlá prací a mamonem. Dám ti žihadlo, ale pamatuj si: kdykoliv je vbodneš, usmrtíš sebe.“ (Korandová 2003: 94)

Proč je včela jiná než vosy: „To dá rozum, že se Pán Bůh potil, když od rána do večera nosil v zástěře na svět písek a kamení. Krůpěje božského potu padaly na zrnka písku a ožívaly. Trošku se roztáhly a už se stavěly na chlupaté nožičky, napínaly blanitá křídýlka a hrnuly se nebeskému Otci na pomoc... „Ty,“ ukázal (Bůh) na usilovnou dělnici, „pocházíš z mého čela, a proto ti dávám jméno včela.“ Zastara lidé věřili, že včelička

z božského čelíčka rozumí lidské řeči (Korandová 2003: 10–12). Podle varianty Hrušky (1923: 5–6) vznikla včela z potu pracujícího Adama vyhnaného z ráje: „Podivil se tomu člověk a potěšil se, porozuměv, že mu ukazuje Pán Bůh, jak se mu líbí přičinění člověkem, že v nesmírné své lásce ani jedině té kapce jeho potu z práce nedá přijít na zmar...“

Pohádka *Proč včela vyletěla z Petrova čela* nabízí variantu, že lakotná selka svatého Petra, s nímž šel Ježíš, uhodila do čela lopatou, až mu vystříkla krev. „To byla krev mého učedníka,“ řekl Pán Ježíš. „Vytekla z čela, a proto tomu stvořeníčku dávám jméno včela.“ (Korandová 2003: 94)

MED JAKO OBŘADNÍ POTRAVINA

MED JAKO OBŘADNÍ POTRAVINA VELIKONOC

V předešlém textu jsme hodnotili med jako obětinu, což vychází z představ člověka počínaje nejstaršími civilizacemi směrem k našemu křesťanskému prostředí o nadpřirozeném původu včely. Naplněním jsou zmíněné praktiky spojené s významnými svátky, jako jsou Vánoce a Velikonoc. Je symptomatické, že se med během těchto dnů dostává v ustálené podobě na stůl jako obřadní a obyčejová potravina.

Co se týká Velikonoc, které jsou považovány za nejdůležitější křesťanský svátek, je třeba uvést užití medu na obřadním pečivu. Nejdříve je třeba poznamenat, že med jako takový byl sám předmětem posvěcení. Večerková (2001: 178) cituje církevního historika Antonína Podlahu, který editoval nejstarší oficiální pražský církevní římsko-katolický rituál z roku 1496, podle něhož bylo stanoveno na Hod boží velikonoční 18 samostatných aktů žehnání, z toho jeden patřil výlučně mléku a medu. Opět, spojení mléka a medu není náhodné, srv. *Exodus* a zemi Kananejců plus Kosmovu *Kroniku Čechů*.

Tradičním pokrmem byly tzn. jidáše. Jak uvádí Úlehlová-Tilschová (1945: 270, 332) „na Zelený čtvrtek pomazávají se jím (medem) jidáše, aby nikoho had neuštlípl“ a vysvětluje,

že jejich stočený tvar připomíná provaz, na němž se oběsil Ježíšův zrádce Jidáš. Cituje zde F. J. Čečetku, autora spisů *Na středním Polabí* (1913) a *Od kolébky do hrobu* (1901), který zmiňuje pověru, podle níž, kdo sní na lačný žaludek jidášek s medem, bude chráněn před jedovatým štípnutím „had, štír i včela se mu vyhne a v roce nezastůně.“ Povšimněme si zde ambivalence dobrého medu a zlé včely, o níž jsme již referovali výše. Jidáše dostávali také koledníci s řehtačkami, případně řehořské vojsko (Štastná 2007: 548).

Úlehlová-Tilschová (1945: 332) ještě píše, že se na Velký pátek vařila kaše, která se pokapala „medovou vodičkou“, tzn. zbytkem z vyváření vosku.

MED O VÁNOCÍCH

Druhým nejvýznamnějším křesťanským svátkem jsou Vánoce. Ani zde nechybí med. Úlehlová-Tilschová (1945: 343) píše, že pokud se na Štědrý den nevařila tradiční krupicová kaše slazená medem, večere se začínala alespoň oplatkami pokapanými medem. „Tak na Bzenecku večer nejprve hospodyně před každým na talíř položí oplatek s jádrem a medem a vážně praví: „Pane Bože nebeský, dej nám všem dočkat se ve zdraví příštího štědrého večera.“ Také v Moravské Lieskové láme hospodář po modlitbě oplatky, namaže na každý díl kus medu a podělí tím všechny u stolu. Podobně Bartoš (1885: 143) píše o Štědrém večeru: „Na Hrozenkově pojídají nejprve oplatku, v němž zavínut jest med, šípka, česnek, to, aby byli příjemni, červení a silní.“ Úlehlová-Tilschová (1945: 343) dedukuje: „Zde jsou tedy s pojídáním oplatek, starým obřadním jídlem, připomínajícím snad večeri Páně, spojeny také určité pověry, týkající se jejich náplně, totiž medu, šípků a hlavně česneku, který o Vánocích má vůbec důležitou úlohu.“

Nabíledni je námitka, že Poslední večere Páně se odehrávala o Velikonocích, nikoli o Vánocích. Nicméně tvar oplatky je symbolistní, ať už se jedná o jeho podobu vůči hostii (viz roli hostie v pověře a exemplu výše), anebo vůči židovským

Rekonstrukce jidášů, tradičního velikonočního pečiva. Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích. © Marie Šotolová.

macesům/nekvašenému chlebu, který provází hebrejský svátek Pesach připomínající odchod Židů z egyptského otroctví, během něhož byl Ježíš jat. Dále viz předchozí vysvětlení symboliky medu v souvislosti s Poslední večeří Páně dle Lurkera (1999: 143). Dalším problémem může být udávaná „starobylost“ užití oplatek v našem lidovém prostředí. Večerková (2007: 656) konstatuje, že oplatky pronikaly do lidového prostředí až v 17. století.

Štastná (2007: 548) připomíná, že „*med byl chápán jako symbol zdraví, soudržnosti, hojnosti a jako ochranný prostředek. Někde si lidé v rodině dělali na Štědrý večer medem křížek na čelo.*“ Dále připomíná zvyk dávat dobytku sousto pomazané medem. Vysvětlení obecně praktikovaného obyčeje podělit se s dobytčaty o jídlo ze štedrovečerního stolu může podle Úlehlové-Tilschové (1945: 341) souviset s legendou, podle níž zahřívali Jezulátko narozené v chlévě osel a vůl svým dechem, a proto si chovaný skot zaslouží mít podíl na vánoční radosti.

Štastná (2007: 548) uvádí nový obyčej, kdy si v hornických koloniích Ostravska na Štědrý večer pomazávali sousedé navzájem kliky medem pro udržení soudržnosti.

V současné době jsou Vánoce dobou zvýšené poptávky po medu z důvodu domácí přípravy perníčků, které se začaly považovat za vánoční tradici.

SVÁTEK SV. JANA KŘTITELE 24. 6.

S odvoláním na představu, že se Jan Křtitel živil na poušti medem, citujme ještě jednou Úlehlovou-Tilschovou (1945: 101), která publikuje pranostiku z roku 1710: „*Na svatého Jana Křtitele, sedě podle dobrého přítele, víno a med⁵ pijeme, lektvar a pražmu jíme.*“

MED BĚHEM NÁMLUV A SVATBY

NÁMLUVY A MED

Sladkost medu je provázaná s láskou (srv. *Píseň písni* výše). Je proto přirozené, že se objevuje jak při námluvách, tak během svatby a prvních měsíců po ní, jak dodnes dokládá slovenský termín pro líbánky „medové týžde“, obdobně také v jiných evropských jazycích (rusky medovyj mesjac, polsky miesiąc miodowy, srbsky medeni mesec, španělsky luna de miel, angl. honeymoon).

Doba námluv byla u nás poznamenána dárky, které cudně, leč výmluvně stvrzovaly zájem o druhé pohlaví. Signifikantní bylo perníkové srdce. Perník se sice vyrábí z medu, ale chybí doklady o tom, že by jeho symbolistní význam právě podmiňoval fakt, že je z medu. Jeví se, že podstatou nebyla v tomto případě sama materie, ale jeho tvar a cena. Když se perník začal vyrábět za použití cukru, který v dnešní průmyslové výrobě často med zcela v tomto pečivu nahrazuje, nijak to významu perníkových srdcí neublížilo. Proto se perníky v této studii nezabýváme. Je to jiný příběh.

SVATBA A MED

Podle Úlehlové-Tilschové (1945: 413) při vítání nevěsty do domu ženicha na Slovácku se říkalo: „*Medu, medu, nevěstu vám vedu, nedáte-li medu, pryč vám ju odvedu.*“

Dále uvádí: „*K svatebním pokrmům patřila donedávna vždycky sladká kaše krupičná s medem nebo syrobem, dávaly ji hospodyně i dětem, příšlým na čumendu.*“ Dodává, že kaše bývala na svatbách nezbytná, což se odráželo v synonymu svatby, tzn. termínu „slavit kaši.“ Heroldová (2007: 1000) připomíná, že kaše ukončující svatební hostinu měla obřadní funkci a byla prostředkem plodonosné magie nebo formou oběti; jmenuje kaši s medem, která měla zajistit novomanželům sladký život a bílé děti. Podle Heroldové postupně nahrazovalo původně drahou a vzácnou

kaši maso. Kaše se dostala do roviny zábavy, kdy s ní svatebčané po sobě házeli a vylévali ji na zem. Podle některých badatelů to však byl relikv obětin ochránci domu, hadu hospodáři.

Bartoš (1885: 155) opět z Hrozenkova popisuje svatební obyčej, kdy po příchodu do nevěstina domu matka dá nevěstě i ženichovi do dlaně med na pravou dlaň a oba si ho navzájem z dlaně slíží, aby se měli rádi a byli si vzácní. To je vyjádření dalšího aspektu medu; jeho vzácnost.

SLOVO ZÁVĚREM

V předkládané práci jsme se věnovali jen těm aspektům medu jako produktu symbolickými a magickými významy obdařené včely, které měly co do činění s mýty, pověrami, náboženstvím. Roli medu jsme se v tomto smyslu snažili doložit citacemi a příklady z našeho území, ovlivněného římsko-katolickým vyznáním a jeho kořeny, sahajícími mnoho staletí zpět. Je třeba říci, že už blízké pravoslavné oblasti mají jiný panteon včelařských patronů a odlišné pověry, pranostiky, obřady a obyčeje, vztahující se ke včelám.

Med plnil navíc další role, jimiž jsme se nezabývali, ať už byl ekvivalentem platidla při poddanských dávkách, nebo léčivem. Souhrnně řečeno: Med je více než potravina, a tak je třeba na něj nahlížet a vysvětlovat jeho kulturně-antropologický význam, což však přesahuje možnosti jedné studie.

⁵ Medovinu.

LITERATURA

- Adámková, A. (2021). Motiv tabuizovaného jména v prozaickém folkloru: český materiál v evropském kontextu. *Český lid* 108(1), 67–81.
- Altman, N. (2014). *Med jako lék*. Olomouc: Fontána.
- Bartoňková, D. et al. (Ed.) (1969). *Magnae Moraviae fontes historici III. Diplomata, epistolae, textus historii varii*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Bartoňková, D. et al. (Ed.) (1971). *Magnae Moraviae fontes historici IV. Leges, textus iuridici supplementa*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Bartoš, F. (1885). *Lid a národ*. Velké Meziříčí: J. F. Šašek.
- Beránek, V. (2003). *Když pláсты tekly medem*. Praha: Ostrov.
- Bible (1991). Praha: Česká biblická společnost.
- Bláhová, M. & Wihoda, M. (2011). *Kosmova kronika a počátky historického myšlení*. In *Kronika Čechů*. Praha: Argo, 5–23.
- Crane, E. (2011). *The World History of Beekeeping and Honey Hunting*. London: Bristol Classical Press.
- Čižmárik, J. (2003). *Osobnosti apidologie*. Bratislava: Alexandra.
- Dobner, T. (Ed.) (1785). *Monumenta historica Bohemiae*. Praha, 353–354.
- Douglas, J. D. (Ed.) (1996). *Nový biblický slovník*. Praha: Návrat domů.
- Dvořák et al. (2016). *Soupis staročeských exempel = Index exemplorum paleobohemicorum*. Praha: Argo.
- Frolec, V. (1988). *Vánoce v české kultuře*. Praha: Vyšehrad.
- Graves, R. (2022). *Řecké mýty*. Voznice: Leda.
- Havránek, B. (Ed.) (1971). *Slovník spisovného jazyka českého III*. Praha: Academia.
- Heroldová, I. (2007). Svatební hostina. In Brouček, S. & Jeřábek, R. (Eds.), *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Praha: Mladá fronta, 999–1000.
- Hoffman, J. (2022). *The Queen's Bees Have Been Informed of Her Passing*. Vanity Fair 10. 9. 2022. Dostupné z: <https://www.vanityfair.com/style/2022/09/the-queens-bees-have-been-informed-of-her-passing>
- Hruška, J. F. (1923). *Bajky o včelách*. Praha: Nákladem Svazu Ústředního včelařského spolku.
- Isidor ze Sevilly (2009). *Etymologie XI*. Praha: Oikoyomenh.
- Kebrle, J. (1922). *Dějiny českého včelařství*. Praha: Zemské ústředí a svaz zemských spolků včelařských pro Čechy v Praze.
- Korandová, M. (2003). *Pročpohádky: lidové legendy z Chodska*. Plzeň: Vlasta Nosková.
- Kosmas (2011). *Kronika Čechů*. Praha: Argo.
- Lau, J. M. (2012). *Praktický judaismus*. Praha: Nakladatelství P3K.
- Lévi-Strauss, C. (2006). *Mythologica: od medu k popelu*. Praha: Argo.
- Lurker, M. (1999). *Slovník biblických obrazů a symbolů*. Praha: Vyšehrad.
- Machek, V. (2010). *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Mazar, A. & Panitz-Cohen, N. (2007). It Is the Land of Honey: Beekeeping in Tel Rehov. *Near Eastern Archeology* 70(4), 202–219.
- Müller, C. (Ed.) (1868). *Fragmenta Historicorum Graecorum*. Paris.
- Nepraš J. (1971). *České včelařství*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství.
- Otčenášek, J. (2019). *České lidové pohádky: zvířecí pohádky a bajky*. Praha: Vyšehrad.
- Pauliny, J. (1999). *Arabské správy o Slovanoch: (9.–12. storočie)*. Bratislava: Veda.
- Plinius, G. P. (2021). *História přírody: Historia naturalis*. Bratislava: Perfekt.
- Preston, C. (2019). *Bee*. London: Reaktion Books.
- Přidal, A. (2020). *Včelí produkty*. In Gruna, B. (Ed.), *Včelařství III*. České Budějovice: Pracovní společnost nástavkových včelařů, z. s.
- Ransome, H. M. (2018). *The Sacred Bee in Ancient Times and Folklore*. Mineola, New York: Dover Publications, Inc.
- Rees, B. R. (1950). Popular Religion in Graeco-Roman Egypt: II. The Transition to Christianity. *The Journal of Egyptian Archaeology* 36(12), 86–100.
- Rosůlek, F. (1901). Pověry o včelách. *Český lid* 10, 480–481.
- Royt, J. (2021). *Slovník biblické ikonografie*. Praha: Karolinum.
- Rulíšek, H. (2006). *Postavy, atributy, symboly: slovník křesťanské ikonografie*. České Budějovice: Karmášek.
- Schönfeld, A. (1955). *Anatomie, morfologie a fyziologie včely medonosné*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství.
- Skružný, L. (1996). *Atributy vybraných biblických postav, světců a blahoslavených*. Čelákovice: Městské muzeum.
- Sládek, K. (2012). Včelí šifra v legendě o sv. Ritě. *Včelařství* 65(5), 164.
- Sládek, K. (2020). Patron včelařů svatý Ambrož. *Moderní včelař* 18(12), 35.
- Strouhal, E. et al. (2010). *Lékařství starých Egyptanů I*. Praha: Academia.
- Strouhal, E. et al. (2017). *Lékařství starých Egyptanů II*. Praha: Academia.
- Strouhal, E. (2020). *Ebersův staroegyptský lékařský papyrus*. Praha: Academia.
- Šťastná, J. (2007). Med. In Brouček, S. & Jeřábek, R. (Eds.), *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Praha: Mladá fronta, 547–548.
- Tichý R. (2018). *Exsultet*. Praha: Krystal OP.
- Titěra, D. (2013). *Včelí produkty mýtů zbavené*. Praha: Nakladatelství Brázda.
- Tydlitátová, V. (2021). *Zvířata v hebrejské Bibli a v židovské tradici*. Plzeň: Západočeská univerzita.
- Úlehlová-Tilschová, M. (1945). *Česká strava lidová*. Praha: Družstevní práce.
- Vachala, B. (2014a). Včely a med ve starém Egyptě. *Vesmír* 93(4), 234–237.
- Vachala, B. (2014b). Faraon „včelařem“? *Vesmír* 93(9), 504–505.
- Večerková, E. (2001). *Velikonoce v české kultuře*. Praha: Vyšehrad.
- Večerková, E. (2007). Obřadní a obyčejové pečivo. In Brouček, S. & Jeřábek, R. (Eds.), *Lidová kultura: národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Praha: Mladá fronta, 655–659.
- Vergilius, P. M. 1959. *Zpěvy rolnické a pastýřské*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 68–87.
- Vyhláška č. 76/2003 Sb., kterou se stanoví požadavky pro přírodní sladidla, med, cukrovinky, kakaový prášek a směsi kakaa s cukrem, čokoládu a čokoládové bonbony. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2003-76#oddil2>
- Žďárek, J. (2015). *Hmyzí rodiny a státy*. Praha: Academia.
- Židoň, L. (2019). Gurungové: za lovci medu pod Annapurnou. *Moderní včelař* 16(10), 24–25.